

De visie van kinderen en jongeren op de aanpak van kindermishandeling

Outcome- en procesevaluatie van de methode 'Child-Voice groepen'

Masterthesis in het kader van de opleiding Maatschappelijke Opvoedingsvraagstukken
Universiteit Utrecht 2012-2013

Student:	Nelleke Dorst
Studentnummer:	3237303
Begeleider Universiteit Utrecht:	dr. W.M. van Londen-Barentsen
Tweede beoordelaar Universiteit Utrecht:	dr. C. Baerveldt
Begeleiders Stichting Alexander:	dr. K. Jurrius en drs. A. Uzozie

Abstract

Up to now, children in the Netherlands have hardly been involved in the addressing of child abuse. The International Convention on the Rights of the Child, however, states that children should be involved in matters that affect them. This research introduces the Child-Voice-group method, a method by which the vision of children and young people in addressing child abuse is investigated. A total of 26 children and adolescents living in residential settings participated in the study, some of whom have experienced child abuse. Using the Child-Voice-group method, children and adolescents give their views on the addressing of child abuse through creative methods. This results in tangible products: a comic, a drama film, an animation film, and dioramas. In addition, this study evaluates the Child-Voice-group method through interviews and focus groups with facilitators of the Child-Voice groups.

The results of this study provide practical tools for addressing child abuse. They give instructions for signaling, talking about child abuse and the desired form of treatment. The Child-Voice-group method connects the children's right to participate with their right to be protected, by making it possible for them to express their views in a safe way.

Keywords: children's rights, vulnerable populations, addressing child maltreatment, creative expression.

Samenvatting

In Nederland worden kinderen tot nu toe nauwelijks betrokken bij de aanpak van kindermishandeling. In het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind is echter vastgelegd dat kinderen betrokken moeten worden bij zaken die hen aangaan. Dit onderzoek introduceert de Child-Voice groep-methode, een methode waarmee de visie van kinderen en jongeren op de aanpak van kindermishandeling wordt onderzocht.

In totaal hebben 26 kinderen en jongeren die in een residentiële setting woonden aan het onderzoek deelgenomen, waarvan sommigen te maken hebben gehad met kindermishandeling. Met behulp van de Child-Voice groep-methode geven kinderen en jongeren door middel van creatieve werkwijzen hun visie op de aanpak van kindermishandeling. Dit resulteert in tastbare producten: een stripverhaal, een dramafilm, een animatiefilm en kijkdozen. Daarnaast wordt in dit onderzoek de Child-Voice groep-methode geëvalueerd door middel van interviews en focusgroepen met volwassen begeleiders van de Child-Voice groepen.

De resultaten van dit onderzoek bieden praktische handvatten voor de aanpak van kindermishandeling. Ze geven aanwijzingen voor het signaleren van, het praten over kindermishandeling en de gewenste vorm van behandeling. De Child-Voice groep-methode verbindt het participatierecht met het beschermingsrecht van kinderen, door het voor hen mogelijk te maken op een veilige manier hun mening te geven.

Keywords: kinderrechten, kwetsbare groepen, aanpak kindermishandeling, creatieve meningsuiting.

Inleiding

In dit onderzoek staat de visie op de aanpak van kindermishandeling centraal van kinderen en jongeren. In Nederland zijn ongeveer 119.000 kinderen per jaar slachtoffer van kindermishandeling (Alink, Van IJzendoorn, Bakermans-Kranenburg, Pannebakker, Vogels, & Euser, 2010). Veel mensen houden zich bezig met de aanpak van kindermishandeling: hoe kan kindermishandeling worden voorkomen, hoe kan het worden gestopt, of hoe moet men de gevolgen van kindermishandeling behandelen? Over de aanpak van kindermishandeling denken vooral volwassenen na, kinderen oefenen hier betrekkelijk tot geen invloed op uit (Sarti, Jurrius, Strating, & Schalkers, 2011). De aanname in dit onderzoek is dat kinderen zelf ook een rol kunnen spelen in de aanpak van kindermishandeling en in het bijdragen aan een prettige en veilige samenleving. Aan deze opvatting ligt het kindbeeld ten grondslag dat uitgaat van kinderen als actieve burgers van de samenleving (De Winter, 1995 & 2012; Smith, 2011).

Om de visie van kinderen en jongeren op de aanpak van kindermishandeling te onderzoeken is in het kader van dit onderzoek een pilot van vier ‘Child-Voice groepen’ uitgevoerd. Hierbij is met kinderen en jongeren door middel van creatieve werkwijzen nagedacht over de aanpak van kindermishandeling. De deelnemers van de Child-Voice verbleven in een residentiele setting, een aantal van hen had zelf te maken gehad met kindermishandeling.

Bij de Child-Voice groepen stond een belangrijk vraagstuk centraal: het dilemma van enerzijds het recht van kinderen op participatie (Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind [IVRK], artikel 12) en anderzijds het recht van kinderen op bescherming (IVRK, artikel 19). Het feit dat kindermishandeling een gevoelig onderwerp is, maakte dat er weloverwogen beslissingen moesten worden genomen omtrent de methode van het raadplegen van kinderen, waarbij de stem van de kinderen wel gehoord werd (participatie), maar waarbij kinderen ook beschermd werden tegen eventuele her-traumatisering of andere schadelijke gevolgen. Door middel van de Child-Voice groep-methode hebben wij geprobeerd zowel het recht op participatie als het recht op bescherming van de deelnemers te waarborgen.

In deze thesis wordt door middel van de Child-Voice groepen onderzocht *welke visie kinderen en jongeren hebben op de aanpak van kindermishandeling*. Daarnaast wordt onderzocht *welke waarde de Child-Voice groep-methode heeft om de visie van de deelnemers te onderzoeken*.

Theoretisch kader

Participatie van kinderen en jongeren

De opzet van de Child-Voice groepen is gebaseerd op het uitgangspunt van het hedendaagse, moderne westerse kindbeeld. Dit kindbeeld gaat uit van het kind als een sociale constructie en stelt dat het kind actief betrokken is bij de vormgeving van zijn eigen leven. Daarbij is het belangrijk dat kinderen hun eigen stem kunnen laten horen (De Winter, 1995, 2012; Smith, 2011). Leidend is hierbij het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (IVRK), dat participatie van kinderen als een van de kinderrechten aanmerkt. Zo staat in artikel 12 van het verdrag beschreven, dat ieder kind het recht heeft zijn mening vrijelijk te uiten in aangelegenheden die het kind betreffen. Aan de mening van het kind moet een passend belang worden gehecht (IVRK, 1989). Freeman (2007) stelt dat het uitgaan van het rechtenperspectief van kinderen een krachtige manier is om niet eerder gehoorde, verborgen verhalen te ontdekken.

De Winter (1995) definieert participatie van kinderen en jongeren als een manier om invloed van kinderen en jongeren op hun eigen leefsituatie en leefomgeving te vergroten en als een middel om de betrokkenheid van kinderen en jongeren bij de samenleving als geheel te vormen en te versterken. Participatie van kinderen en jongeren is een essentiële voorwaarde voor het ontwikkelen van zelfrespect, zelfvertrouwen en sociale verantwoordelijkheid (De Winter, 1995; Smith, 2011). Naast deze persoonlijke ontwikkeling komt jeugdparticipatie ook de maatschappij als geheel ten goede (De Winter, 1995; Jurrius & Rutjes, 2011).

Participatie van kinderen en jongeren kan plaatsvinden op verschillende niveaus: de mate van eigen initiatief van kinderen en de mate van samenwerking met volwassenen kan per participatieproject verschillen. Hart (1997) geeft deze participatieniveaus weer met zijn *'Ladder of children's participation'*, een ladder bestaande uit acht treden. De eerste drie treden, manipulatie, decoratie en tokenisme, vormen schijnparticipatie waarbij volwassenen kinderen 'gebruiken' om hun eigen boodschap kracht bij te zetten. De treden vier tot en met acht betreffen serieuze vormen van participatie, waarbij het niveau oploopt van 'opgelegd en geïnformeerd' naar 'kind-geïnitieerd en gedeelde beslissingen met volwassenen'. Hoe groter de mate van eigen initiatief en keuzevrijheid is, des te hoger is de kwalificatie op de participatieladder. Shier (2001) beschrijft een ander participatiemodel en onderscheidt vijf participatiestadia, waarbij de mate van participatie per niveau omhoog gaat. Op het eerste niveau wordt er naar kinderen geluisterd. Op het tweede niveau worden kinderen gesteund in het uiten van hun mening. Op het derde niveau wordt er rekening gehouden met de mening van kinderen. Op het vierde niveau zijn kinderen betrokken in beslissingsprocessen. Op het

vijfde en laatste niveau delen kinderen macht en verantwoordelijkheid met volwassenen voor het maken van beslissingen. Per participatieniveau construeert Shier (2001) vragen die betrekking hebben op drie thema's: *openings*, *opportunities* en *obligations*. Op deze manier voegt Shier (2001) aan zijn model een middel toe waarmee gekeken kan worden in hoeverre het participatieniveau in de praktijk haalbaar is. Het model van Shier (2001) laat, in tegenstelling tot de ladder van Hart (1997), de niveaus van schijnparticipatie achterwege.

Vanaf de jaren '90 van de vorige eeuw begint in Nederland jeugdparticipatie op te komen en ontwikkelt het zich op verschillende terreinen. Kinderen en jongeren worden betrokken bij de vormgeving van jeugdbeleid, onderwijs en jeugdzorg (De Winter, 1995; Strating & Couperus, 2011; Schalkers & Strating, 2011), maar ook bij de inrichting van openbare ruimten, zoals speelgebieden en groenstroken (Pehlivan & Neijboer, 2011). Naast dat kinderen en jongeren participeren als informanten, kan hen een actieve rol in onderzoek worden toebedeeld. Een bijzondere vorm van jeugdparticipatie is het betrekken van kinderen en jongeren bij onderzoek waarbij zij zelf worden ingezet als onderzoekers, ook wel *action research* of participatief jeugdonderzoek genoemd (Browström, 2012; Jurrius, 2012). Volgens Jurrius (2012) is participatief jongerenonderzoek gericht op democratische kennisontwikkeling en groei, waarbij jongeren als onderzoekers samen met andere betrokkenen informatie en kennis uitwisselen. Zo kan men samen komen tot verbetering van situaties die men als problematisch ervaart.

Ethiek in onderzoek met kinderen en jongeren

Participatie van kinderen en jongeren in onderzoek werpt ethische vragen op: wat is goed om te doen en wat is niet goed? Wat is moreel gezien de beste manier van handelen, hoe breng je waarden als 'eerlijk', 'correct', 'respectvol' en 'goed' in de praktijk? (Jurrius, Sarti, Strating, & Uzozie, 2012). Niet alleen participatie rondom zogenaamde 'moeilijke' onderwerpen als armoede of kindermishandeling zorgt voor ethische dilemma's, maar participatie van kinderen en jongeren in onderzoek in het algemeen vraagt om een kritische reflectie. Internationaal houden verscheidene platforms zich bezig met ethiek en kinderen in onderzoek, zoals de *Society for Research in Child Development* (SRCD) en *The Childwatch International Research Network*. In Nederland waarborgt de Centrale Commissie Mensgebonden Onderzoek (CCMO) de bescherming van proefpersonen die betrokken zijn bij medisch-wetenschappelijk onderzoek. De aan de CCMO verbonden Medisch Ethische Toetsingscommissies (METC's) zijn commissies met onafhankelijke deskundigen die onderzoek toetsen aan de Wet Medisch-wetenschappelijk Onderzoek met mensen (WMO)

(www.ccmo.nl). Veel gedragswetenschappelijk onderzoek valt niet onder de gehanteerde definitie van medisch-wetenschappelijk onderzoek en wordt niet getoetst door METC's (Commissie Ethiek Rijksuniversiteit Groningen, 2012). Verschillende universiteiten in Nederland hebben daarom een eigen ethische commissie opgericht die beoordeelt of het gedragswetenschappelijk onderzoek voldoet aan ethische richtlijnen. Deze ethische richtlijnen worden door de ethische commissies zelf samengesteld, met de WMO als leidraad (Ethische Commissie Gedragswetenschappelijk onderzoek Radboud Universiteit Nijmegen, 2013). Jurrius et al. (2012) beschrijven ethische handvatten voor onderzoek met en door kinderen, die opgesteld zijn door kinderen en jongeren zelf. Deze handvatten zijn tot stand gekomen door het spelen van een 'Ethiekspel' met jonge kinderen (4-8 jaar) en een focusgroep met jongeren (12-19 jaar).

De visie op kinderen is bepalend voor de houding van de onderzoeker tijdens het onderzoek (Browström, 2012; Morrow, 2009). Wanneer kinderen worden gezien als kwetsbare objecten die beschermd moeten worden, gaan onderzoekers spreken *over* kinderen. Wanneer kinderen worden gezien als sociale actoren met eigen rechten, kunnen onderzoekers spreken *met* de kinderen (Morrow, 2009). Uit een onderzoek van *Childwatch* onder 257 onderzoekers wereldwijd blijkt dat 26 procent van de onderzoekers uitgaat van hun eigen perceptie van de competenties van kinderen bij het doen van onderzoek en dat hun eigen perceptie leidend is voor het al dan niet betrekken van kinderen bij onderzoek (Powell, Graham, Taylor, Newell, & Fitzgerald, 2011). Een visie op kinderen als zijnde incompetent kan dus bepalen of kinderen wel of niet worden betrokken bij onderzoek. Deze visie kan heersen bij een onderzoeker, maar ook in de maatschappij van een land. Zo kan een visie zijn dat kinderen kwetsbaar zijn en beschermd moeten worden, ze zouden hun gevoelens, kennis en ideeën niet kunnen duiden, of ze zouden gewelddadig zijn (Powell et al., 2011).

Tussen de onderzoekers en de kinderen bestaat een zekere mate van verschil in macht en status. De onderzoeker kan zich bepaalde macht toe-eigenen door vanuit een verkeerde visie een kind te benaderen. Dit blijkt bijvoorbeeld wanneer een onderzoeker verkregen data corrigeert omdat hij ervanuit gaat dat kinderen waarheid niet van fictie kunnen onderscheiden of de interviewer proberen tevreden te stellen (Morrow, 2009; Shaw, Brady, & Davey, 2011). Soms is een onderzoeker verplicht om gebruik te maken van het feit dat hij een andere status heeft. Wanneer hij tijdens het onderzoek erachter komt dat een kind onder risicovolle omstandigheden leeft, moet hij dit doorgeven aan een professional die het kind kan helpen (Kinard, 1994). Geheel afhankelijk van de context kan ook met het kind zelf besproken worden wat de beste strategie is om dit aan te pakken (Morrow, 2009). Dat de mogelijkheid

bestaat dat de onderzoeker gegevens moet doorgeven aan professionals, moet een onderdeel zijn van informatie die wordt verstrekt voor *informed consent* (Berlo et al. 2011; Jurrius et al., 2012).

Bij *informed consent* gaat het om de vraag of kinderen zelf echt mee willen doen met een onderzoek op basis van de informatie die zij hebben gekregen. Toestemming voor het meedoen aan een onderzoek van kinderen wordt vaak gevraagd aan de ouders (Dalli & Te One, 2012; Morrow, 2009). Kinderen vanaf 12 jaar moeten echter zelf ook instemming geven om mee te willen werken aan een onderzoek. Volgens de WMO dient de toestemming schriftelijk gegeven te worden (De Beaufort, et al., 2008) Het vragen van toestemming van kinderen om mee te werken aan een onderzoek is lastiger dan bij volwassenen. Men moet zich realiseren dat kinderen eerder een autoriteit gehoorzamen dan volwassenen en dus eerder zullen toestemmen om mee te werken aan een onderzoek omdat ze het gevoel hebben niet te mogen protesteren. Daarnaast hebben kinderen meer moeite met het overzien van de gevolgen van het onderzoek (Guidelines NESH, 2010; Lauwers & Van Hove, 2010). Kinderen die mogelijk gaan meewerken aan een onderzoek hebben er recht op te weten wat het doel van het onderzoek is en wat het onderzoek inhoudt. De informatie over het onderzoek moet worden aangeboden op een voor de participant begrijpelijk niveau (Harcourt & Conroy, 2011; Jurrius et al., 2012; WMO, 2012). Behalve dat toestemming van het kind (voorafgaand aan het onderzoek) vereist is, moet het voor het kind mogelijk zijn om de deelname halverwege af te breken (Child Protection Monitoring and Evaluation Reference Group, 2012; Dockett, Einarsdóttir, & Perry, 2012; Jurrius et al., 2012). In onderzoek met kinderen kan men letten op verschillende signalen die kunnen duiden op een wens om de deelname te beëindigen of juist niet. Kinderen kunnen verbaal 'ja' of 'nee' zeggen, hun gedrag kan gewillig zijn of juist afwijzend en emotioneel kunnen kinderen blijdschap of stress vertonen tijdens de onderzoeksactiviteiten. Een vertrouwensband tussen de onderzoeker en de kinderen is van belang om kinderen zich vrij te laten voelen om te stoppen met het onderzoek. Deze vrije keus van kinderen moet gerespecteerd worden, ook al kan dit de kwaliteit van het onderzoek laten afnemen (Dockett et al., 2012).

Vaak staat de vraag ter discussie wanneer een kind zelf in staat is om instemming te geven om deel te nemen aan een onderzoek. In Nederland geldt dat kinderen van 12 tot en met 18 jaar toestemming moeten geven voor deelname aan een onderzoek, evenals de ouders van de kinderen. Onder de 12 jaar is alleen toestemming van ouders noodzakelijk (WMO, 2012). Een andere manier om te beoordelen of kinderen kunnen deelnemen aan onderzoek, weliswaar met leeftijd samenhangend, is kijken naar competenties. Een bekende manier om

competenties vast te stellen is de zogenaamde Gillick-competentie-methode: een kind is pas in staat om een beslissing te nemen wanneer een kind voldoende begrip en intelligentie bereikt heeft om volledig te begrijpen wat is voorgesteld. In Engeland wordt de Gillick-competentie-methode met name gebruikt bij medische onderzoeken bij kinderen onder de zestien jaar (Hunter & Pierscionek, 2007). Ook bij sociaal-wetenschappelijk onderzoek kan deze methode worden ingezet. De mate van de competenties van een kind hangt deels af van de context en deels van wat het onderzoek beoogt te gaan onderzoeken (Morrow, 2009).

Onderzoek met kwetsbare kinderen en jongeren

Kwetsbare kinderen zijn gevoelig voor fysiologische of psychosociale schade door hun marginale positie in de samenleving. Dat kan zijn omdat ze worden onderdrukt, kansarm of zwak zijn, of omdat ze uit een minderheids- of gestigmatiseerde groep afkomstig zijn (Lauwers & Van Hove, 2010). Het doen van onderzoek met kwetsbare kinderen vraagt extra voorzichtigheid. Enerzijds is dit vanwege het feit dat ze kind zijn waardoor zij lichamelijk zwakker zijn dan volwassenen, een gebrek aan kennis en ervaring hebben en afhankelijk van volwassenen zijn. Anderzijds speelt het feit dat zij in omstandigheden verkeren waardoor ze kwetsbaarder zijn dan gewone kinderen een rol (Lauwers & Van Hove, 2010).

Het recht op participatie mag het bij onderzoek met kinderen niet winnen van het recht op bescherming. Eriksson en Näsman (2010) hielden interviews met kinderen die blootgesteld zijn geweest aan geweld. De onderzoekers laten zien hoe het mogelijk is om in de onderzoekspraktijk principes van de kinderrechten als participatie en bescherming te combineren. Dit doen zij door de kinderen zoveel mogelijk eigenaar te laten zijn van het onderzoek en er zo op aan te sturen dat kinderen hun eigen mening geven, niets tegen hun zin in doen en dat *informed consent* gewaarborgd is. Een opvallende handeling is dat de onderzoekers de kinderen feedback vragen op het afgenomen interview. De interviews zijn op tape opgenomen en het transcript hiervan werd aan de kinderen voorgelezen, of, als de kinderen oud genoeg waren, door de kinderen zelf voorgelezen. Deze ‘second opinion’ bood de onderzoekers aanvullende informatie en gaf het kind meer inzicht in wat er gebeurd was met de dingen die hij of zij had verteld. Eriksson en Näsman (2010) stellen dat de ervaringen van de kinderen door de interviews werden erkend en bevestigd, hetgeen bijdroeg aan *coping* strategieën. Ook ervoeren sommige kinderen van het onderzoek dat zij als persoon belangrijk waren en dat hun deelname bijdroeg aan hulp voor andere kinderen in een dergelijke situatie.

Lauwers en Van Hove (2010) interviewden kinderen die een ernstig verkeersongeluk hebben overleefd, om te onderzoeken welke impact deze gebeurtenis heeft gehad op hun

levens. Voor het werven en informeren van participanten, maakten zij gebruik van materiaal dat op de leeftijd van de participanten afgestemd werd. Voor de kinderen (10-13 jaar), hebben zij veelvuldig gebruik gemaakt van beeldmateriaal en korte teksten. Zo hebben zij een kleurige brochure gemaakt met een logo over het onderwerp en voegden zij een foto van een interviewsetting toe. Op deze manier konden de onderzoekers de kinderen informeren over het onderzoek en wat hen te wachten stond bij deelname. Lauwers en Van Hove (2010) waarschuwden de kinderen voor eventuele negatieve gevolgen van de interviews en hebben in de brochure een pagina opgenomen met beschikbare hulpverleningsinstanties.

Berlo et al. (2011) onderzochten seksueel geweld bij mensen met een lichamelijke, zintuiglijke of verstandelijke beperking. Het verkrijgen van toestemming van participanten met een beperking is moeilijk omdat veel participanten niet begrijpen welke voordelen of risico's verbonden zijn aan het meedoen met een onderzoek en dat zij ook de mogelijkheid hebben om te weigeren. Tijdens het onderzoek kunnen participanten met een beperking door hun afhankelijkheid van hulpverleners geremd zijn in hun openheid op vragen met een gevoelige inhoud, doordat ze bang zijn voor de consequenties van hun antwoorden. Door gebruik te maken van vignetten, of te vragen wat andere mensen zouden doen en het gebruik van open-einde vragen, kunnen onderzoekers dit ondervangen. Boet et al. (2010) stellen dat mensen met een verstandelijke beperking gemakkelijker over grensoverschrijdend gedrag lijken te praten als een onafhankelijke vertrouwde persoon hen bevraagt.

Kindermishandeling en participatie van kinderen en jongeren bij de aanpak hiervan

De Wet op de Jeugdzorg -artikel I lid m- geeft als definitie van kindermishandeling: “elke vorm van voor een minderjarige bedreigende of gewelddadige interactie van fysieke, psychische of seksuele aard, die de ouders of andere personen ten opzichte van wie de minderjarige in een relatie van afhankelijkheid of van onvrijheid staat, actief of passief opdringen, waardoor ernstige schade wordt berokkend of dreigt te worden berokkend aan de minderjarige in de vorm van fysiek of psychisch letsel” (Wolzak, 2009). Kindermishandeling wordt onderverdeeld in vijf categorieën: lichamelijke mishandeling, lichamelijke verwaarlozing, psychische of emotionele mishandeling, psychische of emotionele verwaarlozing en seksueel misbruik (De Baat, Van der Linden, Kooijman, & Vink, 2011; Gezondheidsraad, 2011; Teicher, Samson, Polcari, & McGreenery, 2006; Wagenaar-Fischer, Heerdink-Obenhuijsen, Kamphuis, & De Wilde, 2010; Wolzak, 2009). Uit een nationale prevalentiestudie (Alink et al., 2010) blijkt dat de prevalentie van kindermishandeling in Nederland geschat moet worden op ca. 119.000 kinderen per jaar. Hiervan is de prevalentie

van emotionele en fysieke verwaarlozing het hoogst. Kindermishandeling heeft grote gevolgen voor het slachtoffer, vaak leeft het slachtoffer in eenzaamheid, wat gepaard gaat met veel verdriet, angst en schaamte (Gezondheidsraad, 2011). De gevolgen van kindermishandeling openbaren zich vaak op latere leeftijd, bij het bereiken van de volwassenheid. Volwassenen die in hun jeugd mishandeld zijn hebben grotere kans op het ervaren van psychische- of verslavingsproblemen, gedragsstoornissen en huiselijk geweld. Ook het maatschappelijk functioneren kan als gevolg van kindermishandeling op latere leeftijd onder druk komen te staan. Te denken valt aan het ontstaan van arbeidsongeschiktheid en werkloosheid, soms dakloosheid of delinquent gedrag (Gezondheidsraad, 2011; Greenfield, 2010; Alink et al., 2010; Wagenaar-Fischer et al., 2010). Op individueel niveau berokkent kindermishandeling veel schade, maar het levert eveneens hoge maatschappelijke kosten op (Huisman, 2012; Fang, Brown, Florence, & Mercy, 2012; Wagenaar-Fischer et al., 2010; Zielinski, 2009).

Om de aanpak van kindermishandeling effectief te laten verlopen, is een integrale en multidisciplinaire benadering noodzakelijk (Gezondheidsraad, 2011). Dat wil zeggen dat er samenhangend hulpaanbod wordt gecreëerd dat zich richt op meerdere systemen: ouders, kinderen, gezinnen, families en het sociale netwerk. (Bartelink, Berg, & Van Rooijen, 2012). Volgens Hermanns (2008) bestrijdt een integrale aanpak kindermishandeling op de volgende manieren: allereerst wordt kindermishandeling voorkomen door universele, selectieve en geïndiceerde preventie toe te passen. Kindermishandeling wordt gestopt door het inzetten van interventies bij vroege signalen en kan worden behandeld door hulpverlening en/of bescherming te bieden.

Initiatieven om kinderen tegen kindermishandeling te beschermen zijn ingebed in de Nederlandse welzijns- en zorgstructuur. Initiatieven die gericht zijn op het tegengaan van kindermishandeling waarbij het perspectief van het kind centraal staat, dan wel waar kinderen zelf invloed uitoefenen op de aanpak van kindermishandeling, zijn relatief nieuw en komen weinig voor. Sarti, Jurrius, Strating en Schalkers (2011) hebben een verkennend onderzoek uitgevoerd naar initiatieven waarbij kinderen actief worden betrokken bij de realisatie van de aanpak van geweld tegen kinderen. Zij onderzochten of er dergelijke initiatieven zijn, wat die initiatieven beogen en op welke manier het kind-perspectief een plek krijgt. Hieruit bleek dat kinderen niet of nauwelijks gehoord worden en dat met name volwassenen nadenken over hoe de aanpak van kindermishandeling moet verlopen. Het ontbreekt professionals aan kennis van en toegang tot onderbouwde, kindvriendelijke methoden om participatie van kinderen bij het tegengaan van kindermishandeling te faciliteren. Daarnaast bleek uit het onderzoek dat het

professionals ontbreekt aan argumenten en onderbouwing om kinderpacticatie bij kindermishandeling te legitimeren (Sarti e.a., 2011).

In het huidige onderzoek wordt in opdracht van de Bernard van Leer Foundation een pilot van vier 'Child-Voice groepen' uitgevoerd. Het hoofddoel van de Child-Voice groepen is dat de participatie van kinderen en jongeren in de aanpak van kindermishandeling wordt vergroot. Dit valt uiteen in subdoelen. Ten eerste wordt met behulp van de Child-Voice groepen kennis verkregen over wat kinderen vinden van de aanpak van kindermishandeling. Ten tweede wordt geëxploreerd met behulp van welke methoden men over de aanpak van kindermishandeling met kinderen kan spreken. Aan de Child-Voice groepen ligt de visie ten grondslag dat het perspectief van kinderen en jongeren voorop moet staan, hun meningen staan centraal en worden gehoord. Daarbij hoeven kinderen en jongeren niets te vertellen over hun eigen ervaringen met kindermishandeling; dit mag echter wel. Creatieve werkvormen moeten de dialoog ondersteunen, waarbij met de deelnemers wordt toegewerkt naar een gezamenlijk of individueel eindproduct. Het eindresultaat wordt niet vooraf bepaald en deelname van de kinderen en jongeren gedurende het gehele traject is op vrijwillige basis (Jurrius, Uozie, & Van der Maas, 2013). De werkwijze van deze onderzoeksmethode staat beschreven in bijlage 1.

De werkwijze die is ingezet bij de Child-Voice groepen bouwt voort op eerder uitgevoerde 'Kids Expert Clubs' [KEC's], een methode om kinderpacticatie van jonge kinderen (4-8 jaar) vorm te geven, waarbij kinderen over drie onderwerpen werden geconsulteerd: geweld, fysieke omgeving en vroege educatie (Jurrius, Uozie, & Blaisse, 2010). De 63 kinderen van de KEC's zijn over de onderwerpen geconsulteerd met behulp van creatieve methoden als tekenen, knutselen, *foto elicitation* en spreken met behulp van vignetten. De consultaties vonden plaats in verschillende settings: in een thuissituatie, op een Buitenschoolse Opvang, op een basisschool en bij een expertise- en behandelcentrum op het terrein van geweld in afhankelijkheidsrelaties. Om de veiligheid van de kinderen te waarborgen waren ouders/verzorgers en hulpverleners actief bij de KEC's betrokken. De onderzoekers concluderen dat de KEC's bijdragen aan het serieus nemen van het kindperspectief, doordat de kinderen hun eerste stappen zetten in het formuleren van hun eigen ideeën. Daarnaast stellen de onderzoekers dat voor het bereiken van werkelijke diepgang met betrekking tot de onderwerpen het wenselijk zou zijn dat de KEC's meerdere keren bij elkaar komen en zich langere tijd door middel van verschillende opdrachten in een onderwerp verdiepen (Jurrius & Uozie, 2010).

Voortbordurend op de conclusie van de KEC's dat meerdere keren bij elkaar komen kan leiden tot het bereiken van meer diepgang, zijn er per Child-Voice groep meerdere sessies uitgevoerd, variërend van drie tot vijf. Tijdens iedere Child-Voice groep moesten vijf onderdelen aan bod komen: de kennismaking en uitleg van het doel, een focusgroep over kindermishandeling en de aanpak ervan, het opstellen van de boodschap van het product in de vorm van een verhaal, het maken van het product en het presenteren van het product. De opbouw van deze onderdelen werd bewust zo vorm gegeven dat met elkaar naar een product toegewerkt kon worden en er voldoende ruimte was om met de deelnemers te kunnen reflecteren op het onderwerp. In tabel 1 staat hoe de onderdelen per Child-Voice groep zijn uitgevoerd.

In deze thesis onderzoek ik de twee subdoelen van de Child-Voice groepen, waarbij ik ten eerste kijk naar de visie van de deelnemers op de aanpak van kindermishandeling en ten tweede naar de waarde van de Child-Voice groep-methode. Hiervoor heb ik de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:

Welke visie geven kinderen en jongeren in een residentiële setting op de aanpak van kindermishandeling? Welke waarde heeft de Child-Voice groep-methode om deze gegevens te verkrijgen?

Methoden

Respondenten

Voor dit onderzoek heb ik gebruik gemaakt van de gegevens van vier Child-Voice groepen, met in totaal 26 deelnemers. Stichting Alexander heeft deelnemers geworven via bestaande contacten met (jeugdzorg)instellingen, veelal via medewerkers cliëntparticipatie. De deelnemers waren afkomstig van vier verschillende instellingen: twee jeugdzorginstellingen, een Blijf-van-mijn-lijf-huis en een orthopedagogisch behandelcentrum. Alle deelnemers verbleven in residentiële setting in de instellingen. De gekozen werkvorm, het aantal deelnemers en de leeftijden van de deelnemers verschilden per instelling. Er waren twee groepen met kinderen (K) in de leeftijd van 7-11 jaar. Eén groep bestond uit jongeren (J) in de leeftijd van 14-19 jaar. Een groep bestond uit jongeren met LVG-problematiek (LVG), in de leeftijd van 13-18 jaar. Bij enkele sessies waren deelnemers afwezig door bijvoorbeeld ziekte of uitval. Het aantal deelnemers dat minstens 75 procent van de tijd aanwezig was staat in tabel 1. In tabel 1 staat de invulling per Child-Voice groep per instelling beschreven. Hierbij wordt weergegeven uit wat voor soort instelling de deelnemers afkomstig zijn, de leeftijden van de deelnemers en het aantal deelnemers, de gekozen werkvorm en de invulling van de

sessies.

Informed consent

De ouders van de deelnemers zijn op verschillende manieren ingelicht. De moeders van kinderen (K) in instelling A zijn door de facilitators persoonlijk ingelicht over het project. De ouders van de jongeren (J) hebben, na overleg met de jongeren zelf, een informatiebrief gekregen. Hierin is meegedeeld dat de jongeren mee gingen doen aan een project over 'geweld tegen jongeren'. Mochten ouders vragen hebben, konden ze contact opnemen. De ouders van de kinderen (K) in instelling D hebben een brief gekregen waarin gesproken is over een project over 'veilig opgroeien'. Met de ouders van LVG-jongeren (LVG) is telefonisch contact opgenomen. De manier van informeren van de ouders is aangepast op de wijze waarop de instellingen de ouders informeren wat betreft andere zaken.

Aan de deelnemers is tijdens de eerste sessies het doel van het project uitgelegd. Daarbij werd hen verteld dat deelname geheel vrijwillig was. Enkele jonge deelnemers (K, instelling A) leken het doel van het project niet echt te begrijpen, voor hen was het met name een leuke activiteit. De kinderen van instelling D leken het doel goed beter te begrijpen en hadden ook duidelijk een eigen mening of deden een dringende oproep, bijvoorbeeld om naar alle kinderen te luisteren. De adolescente deelnemers (J) begrepen het doel van de Child-Voice groepen heel goed en gingen gedreven te werk. Deelnemers met een verstandelijke beperking (LVG) leken de uitleg ook te begrijpen, wel was de uitleg volgens de facilitators te talig. De moeders en medewerkers van de instellingen speelden een rol in het informeren over het project.

Tabel 1. Invulling Child-Voice groepen per instelling.

Instelling & werkvorm	Aantal deelnemers & leeftijd	Sessie 1	Sessie 2	Sessie 3	Sessie 4	Sessie 5	Pre-conference
<i>(A) Blijf-van-mijn-lif-huis, stripverhaal</i>	8 kinderen (K) 7-11 jaar	Kennismaking, uitleg doel. Cupcakes versieren.	Focusgroep verhaal bedenken en daarbij praten over aanpak kindermishandeling. Tekeningen gemaakt.	Striptekenaar op bezoek. Kinderen hebben tekeningen gemaakt.	Presentatie aan moeders en medewerkers instelling.		
<i>(B) Jeugdzorginstelling, kijkdozen</i>	8 kinderen (K) 7-11 jaar	Kennismaking, uitleg doel. Focusgroep over aanpak kindermishandeling. Introductie kijkdozen.	Gezamenlijke avatar gemaakt. Iedereen eigen avatar gemaakt en eigen kijkdozen.	Presentatie aan ouders, medewerkers instelling, medegroeps- en klasgenoten.			Deelgenomen.
<i>(C) Jeugdzorginstelling, animatiefilm</i>	6 jongeren (J) 14-19 jaar	Kennismaking, uitleg doel. Introductie programma voor het maken van de animatiefilm.	Focusgroep over aanpak kindermishandeling. Verhaallijn animatiefilm gemaakt.	Storyboard besproken. Animatiefilm gemaakt.	Check animatiefilm door jongeren + uit eten.	Presentatie aan medewerkers instelling tijdens nieuwjaarsreceptie.	Deelgenomen.
<i>(D) Orthopedagogisch behandelcentrum, dramafilm</i>	4 jongeren (LVG) 13-18 jaar	Kennismaking, uitleg doel. Focusgroep over aanpak kindermishandeling. Cupcakes versieren.	Verhaal bedacht voor de dramafilm. Opname dramafilm.	Check dramafilm door jongeren + uit eten.	Presentatie aan medewerkers instelling, ouders, leerkrachten en medegroepsgenoten.		

Dataverzameling

Voor de dataverzameling heb ik gebruik gemaakt van methodische triangulatie waarbij een ‘*mixed-methods*’ design is gebruikt (Clarke, 2005). Hierbij zijn verschillende methoden gecombineerd om te onderzoeken welke boodschap over kindermishandeling de deelnemers uitdragen en op welke wijze deze tot stand komt door middel van de Child-Voice groepen. Er kan een onderscheid worden gemaakt tussen de dataverzameling voor de outcome-evaluatie en voor de proces-evaluatie (zie hieronder voor toelichting). In tabel 2 staan de methoden van dataverzameling voor de outcome-evaluatie en proces-evaluatie weergegeven.

Outcome-evaluatie

Voor de outcome-evaluatie heb ik gebruik gemaakt van focusgroepen met de deelnemers van de Child-Voice groepen over inhoud van kindermishandeling en de aanpak ervan. Daarnaast heb ik met behulp van observaties de gemaakte producten van de Child-Voice groepen geanalyseerd. Dit heb ik aangevuld met interviews over de inhoud van de producten met de facilitators (begeleiders) van de Child-Voice groepen, dit waren drie medewerkers van Stichting Alexander. De data van de focusgroepen met de deelnemers, de product-observaties en de interviews met de facilitators heb ik samengevoegd tot voorlopige resultaten. Vervolgens zijn deze voorlopige resultaten aan de deelnemers voorgelegd in een tweede ronde focusgroepen, tijdens een pre-conference, waarbij de reacties van de deelnemers werden opgeschreven. Daarnaast mochten de deelnemers hun eigen advies voor de aanpak van kindermishandeling op een T-shirt schrijven of tekenen. Via deze tweede ronde focusgroepen heb ik de voorlopige resultaten getoetst en aangevuld.

Proces-evaluatie

Voor de proces-evaluatie heb ik een documentenstudie gedaan van documenten met procesverslagen van de sessies van de Child-Voice groepen, geschreven door de facilitators. De informatie die deze documentenstudie opleverde heb ik aangevuld met een focusgroep met betrokken professionals van de instellingen: een pedagogisch medewerker, een gedragswetenschapper, een kwaliteitszorgmedewerker en twee speltherapeutes waarvan één eveneens kwaliteitszorgmedewerker was. Bij deze focusgroep waren ook drie externe deskundigen aanwezig: een volwassen ervaringsdeskundige van kindermishandeling, een orthopedagoog en een opvoedingsfilosoof. Daarnaast heb ik interviews gehouden met twee facilitators. De documentenstudie, de focusgroep en de interviews vormden samen de data voor de proces-evaluatie.

Tabel 2. Methoden van dataverzameling voor de outcome-evaluatie en proces-evaluatie.

Methode	Aantal	Waarover	Wie	Data
OUTCOME-evaluatie				
- Focusgroepen	4	Inhoud kindermishandeling en de aanpak ervan	Alle deelnemers CV groepen (N=26)	2 transcripties: deelnemers instellingen B&C 2 verslagen: deelnemers instellingen A&D Observatieschema's
- Observaties	4	Uitkomsten CV-groepen: 4 deelnemersproducten	Facilitators (N=3)	Verslagen
- Interviews	3	Uitkomsten CV-groepen: deelnemersproducten		
- Focusgroepen tijdens pre-conference	3	Boodschappen deelnemers aanpak kindermishandeling per stadium	(K) instelling B (N=8), (J) instelling C (N=3)	Behangrol T-shirts Verslag
PROCES-evaluatie				
- Documentenstudie	14	Proces uitvoering CV-groepen	Facilitators	Uitgeschreven procesverslagen van sessies
- Focusgroep	1	Proces uitvoering CV-groepen	Betrokken professionals instellingen (N=5), externe deskundigen (N=4)	Verslag
- Interviews	2	Proces uitvoering CV-groepen	Facilitators (N=2)	Transcriptie en verslag

Data-analyse

Outcome-evaluatie

Voor de outcome-evaluatie heb ik de producten weergegeven in observatieschema's en deze inductief gecodeerd. De transcripties en de verslagen van de focusgroepen met de deelnemers over kindermishandeling en de aanpak ervan heb ik inductief gecodeerd met behulp van MaxQda. Vervolgens heb ik de theoretische indeling voor de aanpak van kindermishandeling (voorkomen, stoppen, behandelen) gebruikt om de data van de producten en de focusgroepen te groeperen. Deze voorlopige resultaten heb ik vervolgens voorgelegd aan de deelnemers tijdens een tweede ronde met focusgroepen. De deelnemers hebben over elk stadium van de aanpak van kindermishandeling aangegeven wat zij belangrijk vonden en gereflecteerd op de voorlopige resultaten. Na deze focusgroepen heb ik een tweede analyseronde gedaan, waarbij ik de voorlopige resultaten heb aangepast en aangevuld. De thema's die de deelnemers op de T-shirts hebben weergegeven heb ik inductief geanalyseerd. Deze thema's heb ik gebruikt als indeling voor het weergeven van mijn resultaten.

Proces-evaluatie

De documenten met de procesverslagen heb ik inductief gecodeerd met behulp van MaxQda. De categorieën die dit opleverde heb ik vergeleken met de opzet van de Child-Voice groepen, waarbij ik constateerde dat ik van enkele onderdelen nog geen of weinig informatie had. Door middel van een focusgroep met professionals en twee interviews met facilitators heb ik de ontbrekende informatie toegevoegd. Voor de analyse hiervan heb ik eveneens gebruik gemaakt van MaxQda.

Betrouwbaarheid en validiteit

Om de betrouwbaarheid en validiteit van de outcome-evaluatie te vergroten heb ik gebruik gemaakt van een cyclus van data verzameling en data analyse. Door mijn interpretatie van de producten aan de facilitators en vervolgens aan de deelnemers voor te leggen kon de analyse steeds gecontroleerd en aangevuld worden (Boeije, 2008; Eriksson & Näsman, 2010).

De gebruikte data van de documentenstudie bestaat uit procesverslagen die door de facilitators zijn geschreven. Deze procesverslagen bieden veel informatie, maar het feit dat er vooraf geen instructies zijn gegeven voor zaken die genoteerd moesten worden in de procesverslagen, maakt deze data minder sterk. Daarnaast kunnen de procesverslagen persoonlijk gekleurd zijn (Clarke, 2005). Om de betrouwbaarheid te vergroten is gebruik gemaakt van methodische triangulatie waarbij de data uit deze procesverslagen gecontroleerd

en aangevuld is met semigestructureerde interviews met de facilitators ('t Hart, Boeije, & Hox, 2006).

Resultaten

Outcome-evaluatie

Kindermishandeling moet stoppen, wees lief voor alle kinderen!

De deelnemers noemen allerlei vormen van kindermishandeling, van emotionele verwaarlozing tot seksueel misbruik. Angst, teruggetrokkenheid, verdriet, onzekerheid, slecht voelen over jezelf en zelfmoord worden genoemd als gevolgen van kindermishandeling. Als daders van kindermishandeling worden vaak ouders genoemd, maar ook familieleden, kennissen, leerkrachten en begeleiders in jeugdzorginstellingen. De oudere deelnemers (J en LVG) benoemen ook enkele oorzaken die ertoe leiden dat volwassenen overgaan tot kindermishandeling. Zo kunnen volwassenen vroeger zelf mishandeld zijn, of zijn ze *“te jong aan kinderen begonnen”*, (LVG). Alle deelnemers vinden dat kindermishandeling moet stoppen, enkele deelnemers (LVG) denken dat je kindermishandeling nooit helemaal kunt stoppen, maar dat je er wel over kunt dromen.

Kindermishandeling kan volgens de deelnemers (Pre-Conf.) worden voorkomen door meer bewustwording ervan te creëren. Dat kan via *social media* als Twitter, Hyves en Facebook, films op televisie, boeken, reclameborden, T-shirts, een grote hit, demonstraties en persconferenties over kindermishandeling. Bij de preventie van kindermishandeling is er volgens de deelnemers (Pre-Conf.) voor veel personen een rol weggelegd. Zo moeten ouders praten over hun eigen gedrag. Leerkrachten moeten goed opletten op school en meer met kinderen in de klas praten over kindermishandeling. De politici moeten goede wetten maken en bijvoorbeeld zorgen voor posters op het voetbalveld. Kinderen zelf moeten zich weerbaar opstellen en hun grenzen aangeven.

Op kinderen letten!

Volgens deelnemers (K en J) zijn mishandelde kinderen vaak heel goed in staat mishandeling te verhullen, hetgeen de signalering van mishandeling bemoeilijkt. Kinderen vertonen emoties die niet bij hun ware gevoelens passen en hun gedragingen lijken vergelijkbaar met het gedrag van andere kinderen. *“Ik had altijd, dan ging ik overcompenseren. Hoe slechter ik me voelde, hoe meer ik ging lachen, weet je wel, dat mensen maar niet zouden zien dat ik me slecht voelde. En dat is echt het aller moeilijkst, als mensen gaan proberen te compenseren, dan zie je het helemaal niet meer,”* (J). Deelnemers (J) geven aan dat het observeren van non-verbaal

gedrag belangrijk is. Blauwe plekken, verhullende kleding en het onttrekken aan (gym)activiteiten kunnen duiden op mishandeling. Ook stil, verdrietig, angstig, onzeker, afstandelijk, verlegen of overdreven blij gedrag geven de deelnemers aan als signalen van kindermishandeling.

Deelnemers (K en J) benadrukken dat het belangrijk is om goed op kinderen te letten om zo bovenstaande signalen te kunnen opvangen. Het goed op kinderen letten is een taak van vriendjes, leerkrachten, burens, kennissen en andere mensen in de omgeving van kinderen.

Praat er over!

De deelnemers (K) geven aan dat kinderen die mishandeld worden dit niet durven of kunnen te vertellen aan volwassenen. *“Een meisje van vier kan niet zelf hulp vragen,”* (K). Hierdoor blijft het bieden van hulp uit. Wel durven kinderen soms een ander kind in vertrouwen te nemen, die vervolgens de mishandeling kan melden bij een volwassene. Deelnemers (LVG en J) geven voorbeelden van kinderen die over hun situatie durven te praten met een leerkracht.

Veel deelnemers geven aan dat leerkrachten een rol spelen in het melden van de mishandeling, bijvoorbeeld bij Jeugdzorg, zodat er hulpverlening kan worden geboden. Enkele deelnemers (Pre-Conf.) denken dat een leerkracht zelf ook met de ouders van het slachtoffer kan praten. Andere deelnemers denken dat slachtoffers vaak niet willen dat hun ouders weten dat zij om hulp hebben gevraagd, omdat dit hen een onveilig gevoel geeft waardoor zij niet durven te praten over hun mishandeling.

Deelnemers (K) noemen de Kindertelefoon als middel om kindermishandeling te melden en erover te praten. Volgens de deelnemers is het voor slachtoffers lastig om iemand te vinden waarmee men over de mishandeling kan praten. Vrienden zou je kunnen belasten met jouw probleem waarmee ze misschien niet weten wat ze ermee aan moeten. Praten met familie lijkt gemakkelijk omdat je hen goed kent, maar juist vanwege het feit dat familie zo dichtbij je staat kan het moeilijk zijn met ze over mishandeling te spreken. Toch geven de deelnemers (Pre-Conf.) aan dat het belangrijk is over kindermishandeling te spreken, bijvoorbeeld op school in de klas.

Alle deelnemers vinden dat het belangrijk is dat kinderen worden betrokken bij de hulpverlening. Een jongere van een Child-Voice groep zegt over het belang van participatie in het hulpverleningsproces: *“Dat ze dan eindelijk eens een keer stappen gaan nemen wat ik wil en niet wat hun willen. Dat vind ik toch echt wel belangrijk, want het is jouw toekomst en niet die van hun, dusja,”* (J). Er moet met het kind apart worden gesproken, niet alleen samen met de ouders. Met jonge kinderen kan dit moeilijk zijn, de deelnemers (J) adviseren met behulp

van een spel met kleine kinderen te praten. *“Dus als ik bezig ben, concentreren op een spelletje enzo, als ze beginnen een beetje te praten, dan ga je vanzelf automatisch in het onbewuste ga je meepraten en op die manier zijn ze erachter gekomen wat ik precies had enzo,”* (J). Jongeren vinden het niet prettig om voor hun behandeling te moeten praten in *“van die hokjes”* (in een kantoor). Beter is het om samen iets te doen en ondertussen te praten, zoals wandelen, roken, winkelen of lunchen.

Zorg ervoor dat kinderen goed worden begeleid!

De jonge deelnemers (K van instelling A) zien het als de beste vorm van behandeling wanneer een hulpverlener thuis hulp verleent en het kind gewoon thuis kan blijven wonen. Een voorbeeld van thuisbehandeling wordt gegeven tijdens de Pre-Conference: Families First. Het programma Families First is een gezinsgerichte interventie die toegepast wordt in acute crisissituaties, waarbij uithuisplaatsing van een kind dreigt (Berger et al., 2004). Deelnemers (LVG en J) vinden dat de veiligheid van het kind voor alles gaat, waardoor het soms nodig kan zijn om een kind (tijdelijk) uit huis te plaatsen in een instelling, een pleeggezin of een gezinshuis. Ook kan het kind naar iemand toegaan die het kent en waar men zich fijn bij voelt, bijvoorbeeld een vriendin of een oma. Het is belangrijk om tijdig in te grijpen. *“Nou, nu spreek ik vanuit mijzelf dan, maar pas vanaf mij vijfde kwam jeugdzorg bij ons en ze wisten dat ik mishandeld werd en op m'n twaalfde mocht ik pas weg bij mijn moeder. Dus dat duurt heel lang voordat je eindelijk weg mag, terwijl ze weten: je gaat er steeds meer onder lijden en ik vind dat ze dan eerder moeten denken van: het gaat niet goed, doe het kind naar de vader, kijk of het daar wel kan, in plaats van elke keer proberen,”* (J).

Een uithuisplaatsing naar een instelling kan veel verdriet met zich mee kan brengen, doordat een kind daardoor vriendinnetjes moet missen. Deelnemers (LVG) geven aan dat een uithuisplaatsing niet per definitie erg of zielig is: *“Ik heb er vrijwillig voor gekozen uit huis geplaatst te worden”*. De deelnemers (J) laten in hun product zien dat het leven op een groep ook gezellig kan zijn door gezamenlijke eetmomenten en leuke gesprekken. Jonge deelnemers (K) geven aan dat zij gezamenlijke uitjes met hun groep leuk vinden vanwege de gezelligheid met de leiding en andere kinderen uit de groep.

Volgens deelnemers (J) moeten kinderen die uit huis worden geplaatst therapie krijgen om het verleden te verwerken en daarnaast begeleid worden tot zelfstandigheid. Deze begeleiding bestaat uit heel praktische zaken als het regelen van geldzaken, huishoudelijke taken en boodschappen doen. Deelnemers (K) vinden het goed dat kinderen in een instelling een levensboek maken, waarin zij zelfstandig of samen met een mentor verhalen schrijven,

foto's plakken etc. Het is fijn om iets van jezelf te hebben, dat kan in de vorm van een levensboek.

Veel deelnemers geven aan dat het belangrijk is dat de kinderen zich fijn voelen bij de persoon die de mishandelde kinderen begeleidt en dat die persoon te vertrouwen is. Een vertrouwensband kan volgens de deelnemers gecreëerd worden door als begeleider iets over jezelf te vertellen, door je als begeleider niet te zakelijk op te stellen en vertrouwelijk met de verhalen die je hoort om te gaan. Als een kind iets aan een begeleider vertelt dat echt met iemand anders besproken moet worden, moet men dit eerst aan het kind melden. Deelnemers (J) geven aan dat een juiste bejegening door de pedagogisch medewerkers van een groep noodzakelijk is. Pedagogisch medewerkers moeten bedenken wat de kinderen hebben meegemaakt en daar hun handelen op aanpassen. Grapjes als *“moet ik je slaan?”* kunnen kwetsen en het omgaan met een kind als een ‘case’ leidt ertoe dat kinderen hun verhaal niet willen vertellen. *“Er wordt heel weinig aandacht aan besteed denk ik, ja, weinig begripvol gedaan. Voor hun is het heel makkelijk en het is gewoon even een onderwerp, terwijl het voor andere mensen bijvoorbeeld heel moeilijk en zwaar kan liggen en dan doen zij net alsof het gewoon heel makkelijk bespreekbaar moet zijn,”* (J). Ook het reserveren van slechts tien minuten voor een mentorgesprek voelt niet uitnodigend om *“je hart te luchten”*. Deelnemers (J) geven aan dat kinderen soms behoefte hebben aan lichamelijk contact: *“Ja en dan heb je het gevoel dat je, je bent over je leven aan het praten, je vertelt de meest innige dingen die je hebt meegemaakt en dan, dan wil je eigenlijk, dan vraag je om een knuffel en dan zeggen ze: nee, dat kan niet. We zijn professioneel bezig hier. En dan denk ik: ja, ik ben niet professioneel bezig, ik zit hier mijn levensverhaal te vertellen. Voor jou is het misschien je werk, maar voor mij is het m'n leven en ik denk dat dat verschil, ik denk dat dat heel moeilijk is. Zij gaan weer naar huis en dan laten ze onze problemen achter zeg maar, wij kunnen onze problemen niet achter ons laten,”* (J).

Naast het deskundig handelen van pedagogisch medewerkers vinden deelnemers (J) het belangrijk dat er aandacht wordt geschonken aan het systeem van hulpverlening. Zo moeten mishandelde kinderen niet geplaatst worden op een groep waar veel geweld voorkomt. Wanneer het contact tussen een mentor en een kind ronduit slecht verloopt, vinden de deelnemers het belangrijk dat de mogelijkheid bestaat dat er van mentor gewisseld kan worden. Kinderen hebben meer het gevoel dat pedagogisch medewerkers er voor hen zijn als zij niet zoveel achter hun computer zitten voor het maken van verslagen. Deelnemers (K) geven aan dat het fijn is wanneer er een externe vertrouwenspersoon beschikbaar is. Ook is het goed als er niet teveel mensen zijn die een kind begeleiden.

Naast behandeling van de gevolgen van kindermishandeling in een instelling noemen deelnemers (Pre-conf.) dat behandeling ook op school kan plaats vinden. Waarschijnlijk wordt hiermee bedoeld op het schoolmaatschappelijk werk, een vorm van eerstelijns hulpverlening (De Baat et al., 2011).

Deelnemers (LVG) geven aan dat het belangrijk is dat wanneer de behandeling is afgelopen er een netwerk om het kind heen wordt georganiseerd: *“Ik wil ook dat jullie in de gaten blijven houden hoe het met mij gaat,” (LVG).*

Bied hulp aan ouders!

Deelnemers (K, instelling A) vinden het belangrijk dat wanneer ouders hun kind emotioneel verwaarlozen, zij thuis begeleiding krijgen zodat zij op een betere manier met elkaar omgaan en zo ook beter voor de kinderen kunnen zorgen. In het geval van lichamelijke mishandeling door een ouder vinden deelnemers (LVG) dat de dader gestraft moet worden, maar ook samen met de partner hulp moet krijgen. Enkele deelnemers (Pre-conf.) noemen dat de ouder, als het de dader is, zelf uit het huis moet vertrekken en buitenshuis therapie moet krijgen.

Deelnemers (K, instelling B) zeggen dat het belangrijker is om de kinderen te helpen dan de ouders: *“Want als je die ouders gaat helpen, dan zitten die kinderen maar van ja, het draait om ons.”*. Deelnemers (Pre-conf.) vinden dat ook broertjes en zusjes van het slachtoffer hulp moeten krijgen.

Be happy!

Deelnemers (K, instelling A) denken dat het mooiste einde na een behandeling is dat de ouders geen ruzie meer met elkaar maken en iedereen blij en gelukkig bij elkaar woont. De deelnemers (J) zien als een mooi toekomstperspectief voor behandelde jongeren dat zij zelfstandig kunnen wonen. Deze deelnemers bevonden zich in de situatie dat zij zelf ook toewerkten naar zelfstandigheid. De jongeren stellen dat kindermishandeling de slachtoffers altijd blijft achtervolgen, maar dat het fijn is wanneer een kind later zelfstandig kan wonen en op een goede manier contact met zijn ouders onderhoudt: dat ze af en toe een kopje koffie komen drinken. *“Ik draag het altijd bij me, maar toch ben ik op de goede weg!” (J).*

Proces-evaluatie

Het belang van meerdere sessies. Het houden van meerdere sessies bleek essentieel voor het opbouwen van een vertrouwensband en vrijheid van spreken omtrent het thema te realiseren. Bij alle Child Voice groepen heeft deze insteek goed gewerkt. Per groep is bekeken wat haalbaar was in de tijd en wat qua planning zou aansluiten bij de lopende activiteiten van de kinderen en jongeren in de verschillende groepen. Desondanks waren er nog activiteiten die kinderen en facilitators samen hadden willen ondernemen om nog verder te gaan met het project. Zo vindt de facilitator van instelling A het jammer dat wegens tijdgebrek het stripverhaal niet is gecontroleerd en geëvalueerd met de deelnemers.

Werkwijze en werkvorm afstemmen. Voor elke groep geldt dat de aanpak is aangepast aan de capaciteiten en leeftijd van de deelnemers van de Child-Voice groepen. Deelnemers (LVG) hadden een korte spanningsboog en hun ideeën veranderden snel, waardoor het niet verstandig was om tijdens de ene sessie een verhaal te maken en dat verhaal tijdens de volgende sessie te gaan filmen. Daarom is ervoor gekozen deze beide onderdelen in een sessie te verwerken. Het maken van een animatiefilm bood deelnemers (J) een uitdaging en zou te hoog gegrepen zijn voor de deelnemers van andere groepen. Het maken van kijkdozen lokte de eigen creativiteit van deelnemers (K, instelling B) uit, een werkvorm die door deelnemers (J) en (LVG) wellicht als kinderachtig zou worden beschouwd.

Opstellen verhaal en boodschap. Met deelnemers (K) vonden de facilitators het moeilijk om tot een verhaal te komen. Het spreken over basale zaken als de haarkleur of kleding van de hoofdpersoon ging gemakkelijk, maar bij het spreken over kindermishandeling sloegen sommige deelnemers door in extreem bloederige of overdreven verhalen. Het opstellen van een verhaal met deelnemers (J) verliep goed. Omdat zij iets ouder waren en het proces waar zij deel van uitmaakten meer konden overzien, konden deelnemers (J) de stappen beter begrijpen.

Waarborgen van veiligheid. De deelnemers reageerden verschillend op het spreken over kindermishandeling. Enkele deelnemers (K) reageerden heftig tijdens de sessies, of kregen een woedeaanval na de sessies. Een paar deelnemers (J en LVG) waren aan het eind van de sessies emotioneel uitgeput, trokken zich terug of kregen en huilbui. Niet alle deelnemers reageerden emotioneel heftig. De facilitator van (K) denkt dat de deelnemers vooral zullen terugkijken op een leuke en gezellige activiteit. De emotionele impact dat het spreken over kindermishandeling kon hebben, vereiste dat er aandacht werd geschonken aan de bescherming van de deelnemers. Bij de jonge deelnemers (K) is dat gedaan door het programma aan te passen. Naar aanleiding van de woedeaanval van

een deelnemer hebben de facilitators besloten niet verder direct op het thema kindermishandeling in te gaan maar aan de slag te gaan met het maken van het product. Bescherming werd eveneens geboden doordat professionals van alle instellingen, actief of op de achtergrond, meewerkten aan de uitvoering van de Child-Voice groepen. De aanwezigheid van de professionals werd verschillend gewaardeerd door de facilitators. Voor het bieden van een vertrouwd en veilig klimaat was het waardevol, maar er was wel zorg dat de professionals inhoudelijk de deelnemers probeerden te helpen of te sturen. Hierdoor werd de participatie van de deelnemers en hun eigen mening over de aanpak van kindermishandeling beïnvloed.

Rol facilitators. Tijdens de uitvoering van de Child-Voice groepen is er een grote en belangrijke rol weggelegd voor de facilitators. Flexibiliteit en bekwaamheid om in te kunnen spelen op de groepsdynamiek zijn belangrijke eigenschappen voor een facilitator. Het is van belang de uitvoering continue te monitoren en aan te passen aan de realiteit. Daarnaast is het goed om voorbereid te zijn op heftige reacties van deelnemers: hoe moet je daarop reageren? Een facilitator van deelnemers (K) denkt dat een gedegen uitvoering afhangt van de ervaring die een facilitator heeft en de voorbereiding. De facilitators waardeerden het positief om met meerdere facilitators een Child-Voice groep te leiden, zodat ervaring uitgewisseld kon worden en men elkaar om advies kon vragen. Voor de deelnemers was het belangrijk dat zij de facilitators konden vertrouwen: zij stelden zich kwetsbaar op in het traject. Voor het opbouwen van een vertrouwensband is het raadzaam om consistentie te bieden wat betreft de aanwezige facilitators. Een professional van instelling D denkt dat het voor de deelnemers fijn was dat de facilitators externe personen waren, ze gingen weer weg na afloop van de sessie.

Vrijwillige deelname. Alle deelnemers zijn vrij gelaten om wel of niet deel te nemen aan de Child-Voice groepen. Bijna alle deelnemers hebben vrijwillig tot het einde deelgenomen. Twee deelnemers (K, instelling B) zijn gestopt, de een omdat zij het project niet leuk vond en de ander omdat hij vanwege agressief gedrag een time-out moest nemen, hij kwam daarna niet meer terug.

Zelf rollen kiezen. De facilitators concludeerden dat het belangrijk was dat de deelnemers verschillende rollen konden kiezen. Zo werden alle capaciteiten benut en heeft geen deelnemer zijn of haar grenzen hoeven te overschrijden. Bij deelnemers (LVG) ontstond er bijvoorbeeld een verdeling tussen acteer- en filmwerk, zodat alle deelnemers konden doen waar zij zich prettig bij voelden.

Groeps grootte. De groepen varieerden qua grootte van vier tot acht deelnemers, dit bleek een prettig aantal om gezamenlijk aan een product te kunnen werken. Het was belangrijk dat de groep niet te groot was. Zo is de groep van acht deelnemers (K, instelling A)

tijdens de sessies opgedeeld in twee kleinere groepjes. Deelnemers (K, instelling B) maakten een individueel product, waarbij de groep wel intact is gebleven. De facilitators denken dat deze groep mogelijk te groot was omdat er een aantal drukke kinderen bij zaten die de wat stillere kinderen overstemden, waarbij het voor sommige kinderen moeilijk was om tot een eigen verhaal te komen.

Groepsdynamiek. De deelnemers van alle Child-Voice groepen kenden elkaar al. Dit betekende dat er in het traject kon worden voortgeborduurd op bestaande groepsdynamiek en vertrouwen tussen de deelnemers. Iedere Child-Voice groep kenmerkte zich door eigen groepsprocessen en interacties van de deelnemers. De sfeer in de groepen was over het algemeen goed, waarbij onderlinge strijd en behulpzaamheid elkaar afwisselden. Deelnemers (K) hechtten zich erg aan de facilitators (knuffelen e.d.). De ouder deelnemers (J en LVG) uitten zich minder expressief, maar hadden wel een open houding, waren beleefd en enthousiast.

Samen regels maken. In alle groepen zijn samen met de deelnemers regels opgesteld. Deze regels waren enerzijds organisatorisch van aard, anderzijds bepaalden de regels hoe de deelnemers wilden dat er over het thema kindermishandeling werd gepraat. Bij de meeste Child Voice groepen schiep het samen maken van regels een gevoel van veiligheid. Deelnemers (LVG) vonden het echter lastig om zelf regels te moeten opstellen, voor hen voelde het onveilig als zij zelf moesten bedenken hoe ze zich moesten gedragen. Bij de jonge kinderen hebben de facilitators enkele basisregels opgesteld. Bij sommige Child-Voice groepen is de term ‘regels’ vermeden omdat deelnemers daar negatieve connotaties bij hadden.

Stimulerend materiaal. De professionals van de instellingen gaven aan dat het materiaal een belangrijke randvoorwaarde is geweest in het project. Dit stimuleerde de kinderen en jongeren die deelnamen enorm.

Locatie. Voor de deelnemers (K en LVG) is gekozen voor vertrouwde locaties om de sessies te houden, voor deelnemers (J) was dat niet echt noodzakelijk. Volgens de facilitators is het fijn om een of meerdere ruimtes te hebben waar de deelnemers vrij kunnen bewegen en niet al te zeer op elkaars lip zitten.

Anonimiteit. Deelnemers (J) wilden erg graag hun naam verbinden aan het product. Bij het stripverhaal en de dramafilm is dit geen onderdeel van discussie geweest, de namen van de deelnemers zijn niet vermeld. De kijkdozen zijn niet allemaal geanonimiseerd, de foto's ervan wel. De facilitators hebben met het oog op de lange termijn de beslissing genomen om de producten voor publieke verspreiding te anonimiseren.

Discussie

Outcome-evaluatie: de visie van de kinderen en jongeren

In de outcome-evaluatie staat de vraag centraal: *Welke visie geven kinderen en jongeren in een residentiele setting op de aanpak van kindermishandeling?*

De aanpak van kindermishandeling wordt doorgaans opgedeeld in een aantal fasen, namelijk het voorkomen, stoppen en behandelen van kindermishandeling (Hermanns, 2008). Tijdens de sessies van de Child-Voice groepen dachten de deelnemers met name na over het stadium van het stoppen en het stadium van behandelen van kindermishandeling. Ook is er gesproken over het leven na de behandeling van kindermishandeling. Er werd voorbij gegaan aan het stadium van preventie. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat alle de deelnemers zich in een residentiele setting bevonden. Dit heeft invloed gehad op de uitkomsten: de boodschappen die de deelnemers hebben opgesteld sloten aan bij de belevingswereld van de deelnemers. Zo focusten de deelnemers (J) in hun boodschap erg op hoe de behandeling in een instelling zou moeten verlopen. Met de deelnemers is tijdens de Pre-Conf. meer systematisch gesproken over de aanpak van kindermishandeling volgens de theoretische indeling van voorkomen, stoppen en behandelen, waarbij het preventieonderdeel aangevuld werd.

Het bespreekbaar maken van het onderwerp kindermishandeling is volgens de deelnemers van belang, maar het praten over kindermishandeling is ook moeilijk. Er zijn echter een aantal manieren die het gesprek gemakkelijker kunnen maken voor kinderen en volwassenen. Zo beveelt de commissie Samson (2012) aan om middelen te gebruiken die kinderen op een laagdrempelige manier steun kunnen bieden, zoals de Kindertelefoon (ook genoemd door de deelnemers) en mogelijkheden via moderne media. De deelnemers denken dat een omgeving waar met kinderen over kindermishandeling wordt gepraat, buiten een hulpverleningssetting om, mishandelde kinderen kan stimuleren om hun eigen verhaal te doen.

De deelnemers vinden het belangrijk dat tijdens het hulpverleningsproces kinderen als persoon worden gezien met een eigen stem en dat zij bij het hulpverleningsproces worden betrokken. Het belang van het in gesprek gaan met kinderen wordt door verschillende auteurs onderschreven. De commissie Samson (2012) stelt dat het erg belangrijk is dat het kind het gevoel heeft dat zijn mening ertoe doet. Bartelink en Ten Berge (2011) stellen dat kinderen het recht hebben om gehoord te worden in het hulpverleningsproces wat betreft zaken die hen aangaan, ook al zijn ze kind en slachtoffer. Vaak hebben kinderen behoefte aan uitleg. Kinderen hebben meestal wel iets gezien of gehoord van wat er aan de hand is en bedenken dan hun eigen, niet altijd kloppende, verklaringen voor de situatie. Gespreksvoering met het

kind moet echter wel aansluiten bij het niveau van het kind (Bartelink & Ten Berge, 2011). Gespreksvoering met kinderen vinden professionals soms lastig, men vindt het moeilijk om zo te communiceren met kinderen dat hun ware gevoelens opgemerkt en geïnterpreteerd kunnen worden (Vis, Holtan, & Thomas, 2012). Het vergroten van communicatievaardigheden van professionals met kinderen moet daarom benadrukt worden in trainingen voor mensen die met kinderen werken (Vis, Holtan, & Thomas, 2012). De deelnemers uit het huidige onderzoek onderschrijven dit belang. Waar de genoemde schrijvers echter nog weinig concrete handvatten bieden voor de wijze waarop dat gesprek moet worden aangeaan, komen uit dit onderzoek een aantal potentiële methoden naar voren. Zo raden de deelnemers aan om gespreksvoering niet te laten plaatsvinden in een kantoor, maar bijvoorbeeld tijdens een wandeling of een activiteit. Om het gesprek met jonge kinderen te voeren geven de deelnemers de tip om een spelletje met jonge kinderen te spelen en ondertussen te praten. Het hebben van een vertrouwensband is belangrijk om met kinderen te kunnen praten.

Zowel in het handelen van professionals als in de vormgeving van het systeem van hulpverlening moet er aandacht zijn voor de mishandelingsachtergrond van kinderen. De deelnemers hechtten veel waarde aan geschooldheid en deskundigheid van de professionals die met kinderen werken. Erkenning van de situatie van het kind en aandacht voor de achtergrond van de mishandeling is in de bejegening van hulpverleners onmisbaar. Daarnaast geven de deelnemers aan dat mishandelde kinderen niet geplaatst moeten worden op een groep waar veel geweld voorkomt. Dit sluit aan bij de bevindingen van de commissie Samson (2012) dat professionals van jeugdzorginstellingen continue moeten worden bijgeschoold wat betreft kennis over de problematiek en bejegening van de slachtoffers. Ook constateert de commissie dat de samenstelling van een groep nauw luistert. Er moet altijd eerst een grondige risicoanalyse plaatsvinden voordat een kind in een groep wordt geplaatst. In deze analyse moet de voorgeschiedenis van het kind worden meegenomen (Commissie Samson, 2012).

In de uitkomsten van de Child-Voice groepen is een onderscheid te zien tussen de jonge deelnemers (K) en de oudere deelnemers (J en LVG). Opvallend is het feit dat de jonge kinderen graag hulp thuis ontvangen en de oudere deelnemers (J en LVG) veiligheid voorop stellen. Als het veiliger is om uit huis geplaatst te worden dan moet dat gebeuren, vinden deelnemers (J en LVG). Ook wat betreft het beeld van de toekomst verschillen de oudere deelnemers van de jonge deelnemers. Deelnemers (J) zien zelfstandig wonen als een toekomstige droom, de jonge kinderen (K, met name uit instelling A) zien het als een toekomstdroom om gezellig met ouders en broertjes en zusjes weer thuis te wonen. Een

bevestiging van de wensen van de jonge kinderen vinden we bij Dijkstra & Balogh (2011). Zij stellen dat een kenmerk van kinderen die in een Blijf-van-mijn-lijf-huis wonen is dat zij uit kwetsbare gezinnen met meervoudige problemen komen, waarvan ervaring met geweld een probleemgebied is. Het is begrijpelijk dat zij een normale, gelukkige gezinssituatie zien als een mooi toekomstperspectief. Dijkstra & Balogh (2011) concluderen in hun onderzoek eveneens dat kinderen die wonen in een Blijf-groep verlangen naar een eigen huis en rust. Daarnaast stellen zij dat de kinderen in hun onderzoek meer dromen en wensen beschrijven in plaats van realistische toekomstverwachtingen.

Proces-evaluatie

In de proces-evaluatie staat de vraag centraal: *Welke waarde heeft de Child-Voice groep-methode om deze gegevens (de visie van kinderen en jongeren op de aanpak van kindermishandeling) te verkrijgen?*

Waarde van de methode

Zoals genoemd bij de ethische dilemma's om kinderen te betrekken bij onderzoek, bepaalt de visie op kinderen de houding van de onderzoeker (Morrow, 2009; Vis, Holtan & Thomas, 2012). De kinderen van de Child-Voice groepen kunnen gezien worden als kwetsbare kinderen omdat ze in omstandigheden hebben verkeerd waarvoor zij nu in een jeugdzorginstelling, Blijf-huis of orthopedagogisch behandelcentrum zitten. Hun thuissituatie was voor hen niet veilig of geschikt om op te groeien en sommigen van hen hebben te maken gehad met kindermishandeling. Morrow (2009) ziet kinderen als sociale actoren met hun eigen rechten. De Child-Voice groep-methode gaat uit van dezelfde visie en benadrukt de eigen kracht van kinderen en jongeren. Dit heeft ertoe geleid dat met kinderen en jongeren gesproken is over hun visie op de aanpak van kindermishandeling. Het praten over een moeilijk onderwerp en dat koppelen aan iets waar kinderen en jongeren plezier aan beleven en trots op kunnen zijn (het vormgeven van een product) werkt goed. De producten vormen een tastbare uitkomst van de Child-Voice groepen en leveren informatie op over de visie van kinderen en jongeren op de aanpak van kindermishandeling.

Het ene product leent zich meer voor het uitdragen van een boodschap dan het andere product, zo heeft het stripverhaal een duidelijke lijn, maar de kijkdozen zijn moeilijker te interpreteren zonder achtergrondinformatie. Voor alle Child-Voice groepen geldt dat er door middel van focusgroepen gesproken is over kindermishandeling en de aanpak van kindermishandeling, deze focusgroepen vormden de basis voor de gemaakte producten. In de producten kon echter niet alle informatie ten toon gespreid worden die de deelnemers ter

sprake brachten. Het is daarom van belang om de gemaakte producten niet los te zien van het proces eromheen. Het maken van een product vormde een onderdeel van de Child-Voice groep-methode om participatie tot stand te brengen en de visie van kinderen en jongeren te onderzoeken. De producten zelf, de focusgroepen en losse gesprekken die de facilitators met de deelnemers hadden tijdens de sessies, bieden gezamenlijk informatie over de visie van de kinderen en jongeren op de aanpak van kindermishandeling.

De Pre-Conf. bood de deelnemers van verschillende Child-Voice groepen de mogelijkheid om elkaar te ontmoeten en te kijken wat andere groepen hadden gedaan. De deelnemers waardeerden dit positief. Tevens werd er tijdens de Pre-Conf. een tweede ronde focusgroepen gehouden, deze focusgroepen vormden een onderdeel van de cyclus van dataverzameling. Deze focusgroepen leverden niet heel veel nieuwe informatie op. Dit kan te maken hebben met het feit dat door middel van de Child-Voice groepen zelf veel en misschien voldoende informatie is verzameld. Ook kan het te maken hebben met de samenstelling van de groepen. De focusgroepen bestonden uit gecombineerde groepen: deelnemers van verschillende instellingen vormden een groep. Het bij elkaar plaatsen van deelnemers die elkaar nog niet goed kenden kan invloed hebben gehad op het gevoel van vertrouwen en de openheid om met elkaar te spreken.

Participatieniveau

De uitvoering van de Child-Voice groepen past bij het derde participatieniveau van het model van Shier (2001), namelijk dat er rekening wordt gehouden met de mening van kinderen. Door middel van de Child-Voice groepen is geluisterd naar kinderen en jongeren en de boodschappen die zij opgesteld hebben worden verspreid in de Nederlandse politiek en op andere beleidsterreinen. Bij dit derde participatieniveau zijn de eerste twee niveaus inbegrepen. Het eerste niveau stelt dat er naar kinderen wordt geluisterd, dit is de basisaanname van de Child-Voice groep methode. Het tweede niveau stelt dat kinderen worden gesteund in het uiten van hun mening. Deze steun omvat het bieden van mogelijkheden tot participatie, afgestemd op het niveau van het kind (Shier, 2001). Bij de Child-Voice groepen is daar veel aandacht aan geschonken door creatieve werkvormen in te zetten en rekening te houden met de leeftijden en de niveaus van de deelnemers. Om de participatie tot haar recht te doen komen zijn de deelnemers zoveel mogelijk betrokken bij alle onderdelen van het formuleren van de boodschap tot het maken van het product. Bij enkele Child-Voice groepen waren er nog activiteiten die deelnemers en facilitators samen hadden willen ondernemen om nog verder te gaan met het project, maar de activiteiten

konden wegens tijdsgebrek niet gedaan worden. Het bieden van participatiemogelijkheden vraagt dus voldoende tijd, dit moet een randvoorwaarde zijn voor uitvoering van de Child-Voice groepen. Eriksson en Näsman (2010) stellen dat het participatieniveau van een onderzoek wordt verhoogd wanneer de deelnemers op de hoogte worden gesteld van de resultaten en wanneer zij de mogelijkheid krijgen om hierop te reflecteren. In het huidige onderzoek hebben de deelnemers door middel van de tweede ronde focusgroepen tijdens de Pre-Conf. meer inzicht gekregen in wat er met de door hun aangeleverde informatie is gedaan.

De Child-Voice groepen hebben bijgedragen aan democratische kennisontwikkeling (Jurrius, 2012) doordat er samen met de deelnemers kennis is vergaderd over de aanpak van kindermishandeling. Ook hebben veel kinderen en jongeren zich gedurende het proces ontwikkeld wat betreft het uitdragen van hun eigen mening. Daarnaast is er door het uitvoeren van de Child-Voice groepen meer zicht gekomen op de wijze waarop er met kinderen en jongeren over de aanpak van kindermishandeling kan worden gesproken, er is, zoals Jurrius (2012) het formuleert, sprake van ‘methodologische groei’.

Bescherming versus participatie

Het feit dat veel deelnemers ervaringsdeskundigen waren op het gebied van kindermishandeling heeft invloed gehad op de gekozen methode van onderzoek. De deelnemers reageerden verschillend op het spreken over kindermishandeling. Op sommigen had het emotioneel impact, op anderen helemaal niet. De emotionele impact dat het spreken over kindermishandeling kan hebben, vereist dat er aandacht wordt geschonken aan de bescherming van de deelnemers. De betrokkenheid van professionals bij de Child-Voice groepen is een goede manier om het beschermingsrecht van de deelnemers te waarborgen. Daarnaast doen de professionals door actieve betrokkenheid ervaring op omtrent kinder- en jongerenparticipatie. Dit stimuleert organisaties om kinder- en jongerenparticipatie binnen de eigen organisatie een plek te geven of te optimaliseren. De betrokkenheid van professionals van instellingen is dus zeer belangrijk, maar het mag het participatieprincipe niet schaden doordat professionals de deelnemers te sturend helpen. Daarvoor is het van belang dat er een goede afstemming is tussen de facilitators en de professionals over de werkwijze. Ook wanneer er wordt samengewerkt met een extern deskundige voor de creatieve ondersteuning is het noodzakelijk dat deze persoon de achtergronden van het project goed begrijpt en niet teveel druk zet op het eindproduct en de deelnemers.

Aanbevelingen

Overwogen zou kunnen worden of de methode van de Child-Voice groepen ook toegepast kan worden bij participatie van kinderen en jongeren rondom andere gevoelige thema's als armoede, identiteitsvorming of seksualiteit. Het bespreekbaar maken van een gevoelig onderwerp en dat verbinden aan iets waar kinderen en jongeren plezier aan beleven en trots op kunnen zijn, lijkt op basis van de uitgevoerde Child-Voice groepen goed te werken bij deelnemers in de leeftijd van 7-19 jaar. In het bijzonder voor de kinderen en de LVG-jongeren vormt een creatieve werkwijze eveneens een middel om met deelnemers te praten. Terwijl kinderen bijvoorbeeld iets tekenen kunnen facilitators hen vragen wat ze tekenen, waarom, wat ze ermee bedoelen etc. Met de jongeren konden de facilitators via de focusgroepen al zeer goed over het onderwerp spreken. Het creatieve deel, het maken van een animatiefilm, bood de mogelijkheid om op een leuke manier de boodschap die de jongeren hadden te verpakken maar was niet echt een noodzakelijk middel voor de gespreksvoering. Wanneer een onderzoeker slechts uit is op het verkrijgen van informatie, volstaat bij jongeren een focusgroep. Maar met het oog op participatie en de wens om dichtbij de stem van de kinderen en jongeren te blijven, verhogen creatieve werkwijzen de mate van participatie in een onderzoek.

Conclusie

De uitkomsten van de Child-Voice groepen geven de visie weer van kinderen en jongeren in een residentiele setting op de aanpak van kindermishandeling. De deelnemers laten zien dat kindermishandeling in de context aangepakt moet worden; iedereen is erbij betrokken. Zo hebben alle personen om kinderen heen, zowel volwassenen als mede-kinderen een taak om op kinderen te letten. En ook na een behandeling is het de taak van het netwerk om op kinderen te blijven letten.

Verschillende onderdelen van de visie van de kinderen en jongeren zijn terug te vinden in de literatuur. Een belangrijk element dat door middel van de Child-Voice groepen hieraan wordt toegevoegd is de praktische uitwerking van ideeën over de aanpak van kindermishandeling. Dit uit zich in concrete tips en wensen die vanuit het oogpunt van kinderen en jongeren van belang zijn. Daarnaast worden door middel van de Child-Voice groep-methode persoonlijke verhalen van deelnemers blootgelegd met daarin begrepen de gevoelens die kinderen kunnen hebben bij de aanpak van kindermishandeling. Bijvoorbeeld gevoelens van verdriet over een uithuisplaatsing, maar ook gevoelens van hoop voor de toekomst, ondanks het feit dat het verleden nooit vergeten zal worden.

Door middel van de Child-Voice groep methode kunnen kinderen en jongeren op een actieve manier hun visie op de aanpak van kindermishandeling geven. Deze vorm van participatie draagt bij aan de ontwikkeling van de kinderen en jongeren en heeft de potentie in zich om de aanpak van kindermishandeling te verbeteren. Zoals een deelnemer (J) tijdens één van de sessies zei: *“Met al deze goeie punten kunnen we echt wel wat maken hoor!”*. De Child-Voice groep-methode heeft laten zien dat kwetsbare kinderen kunnen participeren in een onderzoek naar de visie van kinderen en jongeren op de aanpak van kindermishandeling. Heel belangrijk is daarbij het waarborgen van het beschermingsrecht geweest, waardoor kinderen en jongeren aan het onderzoek konden deelnemen en waarbij eventuele negatieve gevolgen afgewend of opgevangen konden worden.

Literatuur

- Alink, L.R.A., Van IJzendoorn, M.H., Bakermans-Kranenburg, M.J., Pannebakker, F., Vogels, T., & Euser, S. (2011). *Kindermishandeling in Nederland anno 2010: De Tweede Nationale Prevalentiestudie Mishandeling van Kinderen en Jeugdigen (NPM-2010)*. Leiden: Casimir Publishers
- Bartelink, C., Berge, ten, I. (2011). *Beslissen over effectieve hulp in onveilige opvoedingssituaties*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Bartelink, C., Berg, T., & Rooijen, van, K. (2012). *Wat werkt bij de aanpak van kindermishandeling?* Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Beaufort, I. de., Vathorst, S. van de., Hazebroek, F., Heijden, B. van der., Leeuwenburgh-Pronk, W., Aartsen, H. (2008). *Kwetsbare kinderen: een ethische zorg. Casus en commentaren*. Den Haag: Uitgeverij LEMMA.
- Berlo, W. van., Haas, S. de., Oosten, N. van., Dijk, L. van., Brants, L., Tonnon, S., Storms, O. (2011). *Beperkt weerbaar: een onderzoek naar seksueel geweld bij mensen met een lichamelijke, zintuiglijke of verstandelijke beperking*. Utrecht: Rutgers WPF/Movisie.
- Boeije, H. (2008). *Analyseren in kwalitatief onderzoek*. Den Haag: Boom Onderwijs.
- Boet, A., Calis, W., Janssens, K., Heeringa, N., Mennen, H. (2010). *Mishandeling en ander grensoverschrijdend gedrag in de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking: Voorstudie*. Utrecht: Platform VG, Movisie en Vilans.
- Broström, S. (2012). Children's participation in research. *International Journal of Early Years Education*, 20(3), 257-269.
- Child Protection Monitoring and Evaluation Reference Group [CP MERG] (2012). *Ethical principles, dilemmas and risks in collecting data on violence against children: A review of available literature*. New York: UNICEF, Statistics and Monitoring Section/Division of Policy and Strategy.
- Clarke, A. (2005). *Evaluation Research: an introduction to principles, methods and practice*. Londen: Sage Publications.
- Commissie Ethiek Rijksuniversiteit Groningen (2012). Ethiek Reglement. Gevonden op 2 april 2013, op: <http://www.rug.nl/gmw/pedagogy-and-educational-sciences/research/ethical-committee/>.
- Commissie Samson (2012). *Omringd door zorg, toch niet veilig: seksueel misbruik van door de overheid uit huis geplaatste kinderen, 1945 tot heden*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.

- Dalli, C., Te One, S. (2012). Involving children in educational research: researcher reflections on challenges. *International Journal of Early Years Education*, 20(3), 224-233.
- Dijkstra, S., Balogh, L. (2011). *Ontwikkeling van een kindmethodiek bij Blijf-Groep: een evaluatieonderzoek onder kinderen, medewerkers, moeders en vaders*. Utrecht: Bureau Dijkstra.
- Dockett, S., Einarsdóttir, J., Perry, B. (2012) Young children's decisions about research participation: opting out. *International Journal of Early Years Education*, 20(3), 244-256.
- Eriksson, M., Nasman, E. (2010) Interviews with Children Exposed to Violence. *Children & Society*, 26, 63-73. doi:10.1111/j.1099-0860.2010.00322.x.
- Ethische Commissie Gedragwetenschappelijk onderzoek Radboud Universiteit Nijmegen (2013). Ethische commissie. Gevonden op 2 april 2013, op: <http://www.ru.nl/socialewetenschappen/onderzoek/ethische-commissie/>.
- Fang, X., Brown, D.S., Florence, C.S., Mercy, J.A. (2012). The economic burden of child maltreatment in the United States and implications for prevention. *Child Abuse & Neglect*, 36, 156-165. doi:10.1016/j.chiabu.2011.10.006.
- Freeman, M. (2007). Why it remains important to take children's rights seriously. *International Journal of Children's Rights*, 15(1), 5-23.
- Gezondheidsraad (2011). *Behandeling van de gevolgen van kindermishandeling*. Den Haag: Gezondheidsraad.
- Greenfield, E.A. (2010). Child abuse as a life-course social determinant of adult health. *Maturitas*, 66, 51-55.
- Hart, H. 't., Boeije, H., Hox, J. (2006). *Onderzoeksmethoden*. Den Haag: Boom Onderwijs.
- Hart, R. (1997). *Children's participation: the theory and practice of involving young citizens in community development and environmental care*. Londen: Earthscan Publications Ltd.
- Hartcourt, D., Conroy, H. (2011). Informed consent: processes and procedures in seeking research partnerships with young children. In: Hartcourt, D., Perry, B., Waller, T., *Researching young children's perspectives: debating the ethics and dilemmas of educational research with children*. New York: Routledge.
- Hermanns, J. (2008). *Het bestrijden van kindermishandeling. Een aanpak die werkt*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Hunter, D., Pierscionek, B.K. (2007). Children, Gillick competency and consent for involvement in research. *Journal of Medical Ethics*, 33(11), 659-662.

- Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (1989). Gevonden op 6 februari 2013, op: www.kinderrechten.nl.
- Jurrius, K. (2012). *Uit de spagaat! Naar een kwaliteitsraamwerk voor Participatief Jongeren Onderzoek* (Proefschrift). Amsterdam: Ipskamp Drukkers B.V.
- Jurrius, K., Rutjes, L. (2011). 'Inleiding'. In: Strating, G., Assen, N. von der., Couperus, I., Jurrius, K., Mak, J., Neijboer, D., Pehlivan, T., Rutjes, L., Schalkers, I., Sarti, A., Uozie, A (Eds.), *Kinderparticipatie in Nederland: inspirerende voorbeelden uit de praktijk* (p. 5-7). Amsterdam: Stichting Alexander.
- Jurrius, K., Sarti, A., Strating, G., Uozie, A. (2012). *Als ik de onderzoeker was... Kinderen over ethiek in onderzoek met en door kinderen*. Amsterdam: Stichting Alexander.
- Jurrius, K., Uozie, A. (2010) *Eindevaluatie: The Perspective of Children within the Bernard van Leer Focus Areas*. Amsterdam: Stichting Alexander.
- Jurrius, K., Uozie, A., Blaissee, R. (2010). *Perspectives of children aged 4-8 as a source of knowledge. Critical reflection on the development of Kids Expert Clubs as a way to generate knowledge on the perspective of children in the age of 4-8*. Amsterdam: Conference Doors of Perception.
- Jurrius, K., Uozie, A., Maas, N. van der (2013). *Stem van Kinderen in de aanpak Kindermishandeling: boodschappen van kinderen aan volwassenen*. Amsterdam: Stichting Alexander. (In afwachting van publicatie.)
- Kinard, E.M. (1994). Methodological issues and practical problems in conducting research on maltreated children. *Child Abuse & Neglect*, 18(8), 645-656.
- Lauwers, H., Hove, G. van. (2010). Supporting the participation rights of children in a sensitive research project: the case of young road traffic victims. *International Journal of Children's Rights*, 18, 335-354. doi:10.1163/157181810X501615.
- Morrow, V. (2009). *The ethics of social research with children and families in young lives: practical experiences*. Oxford: Young lives, University of Oxford.
- National Committee for Research Ethics in the Social Sciences and the Humanities [NESH] (2006). Guidelines for research ethics in the social sciences, law and the humanities. Gevonden op 2 april 2013, op: <http://graduateschool.nd.edu/assets/21765/guidelinesresearchethicsinthesocialscienceslawhumanities.pdf>.
- Pehlivan, T., Neijboer, D. (2011). 'Interactieve ontwerpprocessen met kinderen en hun ouders'. In: Strating, G., Assen, N. von der., Couperus, I., Jurrius, K., Mak, J., Neijboer, D., Pehlivan, T., Rutjes, L., Schalkers, I., Sarti, A., Uozie, A. (Eds.),

- Kinderparticipatie in Nederland: inspirerende voorbeelden uit de praktijk* (p. 15-18). Amsterdam: Stichting Alexander.
- Powell, M.A., Graham, A., Taylor, N.J., Newell, S., & Fitzgerald, R. (2011). *Building capacity for ethical research with children and young people: an international research project to examine the ethical issues and challenges in undertaking research with and for children in different majority and minority world contexts* (Research report for the Childwatch International Research Network). Dunedin: University of Otago Centre for Research on Children and Families / Lismore: Centre for Children and Young People.
- Schalkers, I., Strating, G.(2011) ‘Professionals in de jeugdzorg aan het woord’. In: Strating, G., Assen, N. von der., Couperus, I., Jurrius, K., Mak, J., Neijboer, D., Pehlivan, T., Rutjes, L., Schalkers, I., Sarti, A., Uzozie, A. (Eds.), *Kinderparticipatie in Nederland: inspirerende voorbeelden uit de praktijk* (p. 43-47). Amsterdam: Stichting Alexander.
- Shaw, C., Brady, L.M., & Davey, C. (2011). *Guidelines for research with children and young people*. Londen: NCB Research Centre.
- Shier, H. (2001). Pathways to participation: openings, opportunities and obligations. A new model for enhancing children's participation in decision-making, in line with article 12.1 of the United Nations Convention on the Rights of the Child. *Children & Society, 15*, 107-117. doi: 10.1002/CHI.617.
- Smith, B. (2011). Respecting children’s rights and agency: theoretical insights into ethical research procedures. In: Hartcourt, D., Perry, B., Waller, T. (Eds.), *Researching young children’s perspectives: debating the ethics and dilemmas of educational research with children* (p. 11-25). New York: Routledge.
- Teicher, M.H., Samson, J.A., Polcari, A., McGreenery, C.E. (2006). Sticks, stones and hurtful words: relative effects of various forms of childhood maltreatment. *American Journal of Psychiatry, 163*, 993-1000.
- Vis, S.A., Holtan, A., & Thomas, N. (2012). Obstacles for child participation in care and protection cases – why Norwegian social workers find it difficult. *Child Abuse Review, 21*, 7-23. doi: 10.1002/car.1155.
- Wagenaar-Fischer, M.M., Heerdink-Obenhuijsen, N., Kamphuis, M., Wilde, J. de. (2010). *JGZ-richtlijn: secundaire preventie kindermishandeling. Handelen bij een vermoeden van kindermishandeling*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.

- West, J. (1997). Caring for ourselves: the impact of working with abused children. *Child Abuse Review*, 6, 291-297.
- Wet Medisch-wetenschappelijk Onderzoek met mensen [WMO] (2012). Gevonden op 2 april 2013, op: www.ccmo-online.nl.
- Winter, M. de (2012). Hoorcollege 5 van de cursus 'Internationale Pedagogische Vraagstukken' gegeven op 9 november 2012. Universiteit Utrecht.
- Winter, M. de (1995). *Kinderen als medeburgers: kinder- en jeugdparticipatie als maatschappelijk opvoedingsperspectief*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Wolzak, A. (2009). 'Kindermishandeling : signaleren en handelen : basisinformatie voor mensen die werken met kinderen'. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Zielinski, D.S. (2009). Child maltreatment and adult socioeconomic well-being. *Child Abuse & Neglect*, 33, 666–678.

Bijlage 1 Opzet Child-Voice groep methode

Functies van de verschillende onderdelen in het proces

Het eerste onderdeel was de kennismaking en uitleg van het project. Tijdens de eerste sessies is bij alle Child-Voice groepen een kennismakingsspel gespeeld waarbij de deelnemers en de facilitators op een ontspannen manier meer van elkaar te weten kwamen. Ook is uitgelegd wat het doel was van het project, werd gevraagd of de deelnemers zich daarin konden vinden en of zij hierover vragen hadden.

Het tweede onderdeel was het houden van een focusgroep en het formuleren van de boodschap die de deelnemers wilden uitdragen. De focusgroep had een functie in het formuleren van ideeën en het wennen aan het praten over het onderwerp.

Om tot de boodschap voor het product te komen werd er tijdens de Child-Voice groepen gezamenlijk een verhaal bedacht waarover het product moest gaan. Dit verhaal borduurde voort op de focusgroep over kindermishandeling en de aanpak ervan. Met enkele deelnemers (K, instelling A) is het maken van het verhaal ingebed in de focusgroep. Het praten via een verhaal over de aanpak van kindermishandeling bood de mogelijkheid voor de deelnemers over het onderwerp te praten zonder het perse op zichzelf te betrekken.

Het derde onderdeel bestond uit het maken van een storyboard en het definitieve product. In een storyboard moest worden vastgelegd hoe het verhaal in het product zou worden gepresenteerd. De storyboards fungeerden als mogelijkheid om te checken of de boodschap van het product overeenkwam met het verhaal dat de deelnemers hadden bedacht. De facilitators van deelnemers (J) hebben het storyboard ter controle besproken met de deelnemers. De storyboards van deelnemers (K) bestonden uit tekeningen die door de kinderen werden gemaakt. Deze tekeningen beeldden het bedachte verhaal uit.

Het maken van het product boorde de creativiteit van de deelnemers aan. Door te tekenen, te knutselen of te werken aan een (animatie)film waren de deelnemers op een leuke manier bezig met het thema. In drie groepen is een collectief product gemaakt, dit bood mogelijkheid tot samenwerking en maakte dat de deelnemers zich konden distantiëren van het verhaal. Er konden elementen van eigen ervaring inzitten, maar het was uiteindelijk een gemeenschappelijk verhaal en een gemeenschappelijk product. Een groep (K, instelling D) hebben allemaal een individueel product gemaakt, een kijkdoos. Door te werken met een ‘avatar’ (hoofdpersoon van de kijkdoos) konden de kinderen afstand nemen van het verhaal in hun doos. Beide vormen, zowel het maken van een collectief- als van een individueel product pakten goed uit.

Het vierde onderdeel vormden de presentatie en afsluiting. Tijdens de presentaties konden de boodschappen van de producten worden overgebracht aan volwassenen. Bij alle Child-Voice groepen zijn de producten feestelijk gepresenteerd aan ouders, begeleiders of medewerkers van de instelling, medegroepsgenoten en leerkrachten. Deelnemers (J en LVG) hebben het project afgesloten met een gezamenlijk etentje. Alle deelnemers, en de ouders die bij sommige presentaties aanwezig waren, waren heel trots op hun product.

Tijdens de sessies is er bij alle Child-Voice groepen aandacht besteed aan ontspanning en informeel samentzijn. Zo zijn er cupcakes versierd en is er regelmatig gepauzeerd. Het inlassen van pauzes bood de mogelijkheid om stoom af te blazen en gaf nieuwe energie.

Nadat alle Child-Voice groepen waren afgerond is er een gezamenlijke Pre-Conference [Pre-Conf.] gehouden. Tijdens de Pre-Conf. konden de deelnemers de producten van andere groepen bekijken en is er een tweede ronde focusgroepen gehouden over de aanpak van kindermishandeling. Tijdens deze focusgroepen zijn de opgestelde boodschappen van de gehouden Child-Voice groepen besproken en is er gekeken of deze resultaten aangevuld moesten worden. Ook mochten de deelnemers een T-Shirt bekleuren met hun eigen boodschap over de aanpak van kindermishandeling.

Gebruiksmogelijkheden producten

Pas na afloop van het project zijn, op basis van de producten zelf, in overleg met de deelnemers en instellingen afspraken gemaakt over verspreiding. Het belang van de individuele deelnemers stond daarbij voorop. De kijkdozen leidden tot persoonlijke producten en verhalen. De kinderen die de kijkdozen maakten hebben zelf de voorwaarden gesteld waaronder de foto's gebruikt mochten worden. Dit geldt voor alle producten. Pas nadat deze klaar waren is met de deelnemers besproken of ze publiek konden worden en onder welke voorwaarden.

Bijlage 2 Producten

Figuur 1. Delen van het stripverhaal van instelling A.

Figuur 2. Foto's van twee kijkdozen van instelling B.

Figuur 3. Filmshots van de animatiefilm van instelling C.

Figuur 4. Filmshots van de dramafilm van instelling D.